

Prof. Dr. Orhan Cezmi TUNCER

ANADOLU'DA VAKIFLAR VE BAYINDIRLIĞA KATKISI

Doğrudan ve karşılıksız olarak Allah rızası için yardıma ve dayanışmaya yönelik kurumların en hayırlısı ve yücesi kuşkusuz Vakıflardır. Uygulamaları oldukça eskilere iner¹. Sosyal adaletin gerçekleştirilmesinde, diğer ülkelerdeki örnekler Türklerdeki vakıf uygulamaları kadar başarılı, yönlendirici ve anlamlı olmamıştır. Bunu zaten İslâm Dini de öneriyordu². Vakfın çeşitlerini sıraladığımız zaman, çeyiz, evlendirme, hizmetçilere hatta hasta ve sakat kuşlara yardım veya eşya verme dışındakilerin tümü birer bina gerektirir. Böylece, yerleşim alanlarını dolduran taşınmazlarla vakıflar arasında organik bağ kurulmuş olur. Bunların yapılışı, bakım ve onarımı bayındırlık göreviyle bütünleşir. Bunu vakıf-imar ikilemi şeklinde özetleyebiliriz. Sosyal düzende devlet ve yerel yönetim görevleri vakıf yoluyla gerçekleştiriliyordu. Sadece halk kendi konut ticaret ve bunun gibi, yoğunluğu kentten kırsal kesime doğru değişen yapılarını kendisi yaptı.

Göçeri Oğuz boylarını yerleşik düzene yönlendirmek için en uygun ve geçerli yol toprak ile mülktü. Alp, eren, gazi, baba, emre (aşık), abdal, dede, çelebi, ata (ede), ahi ve bunun gibi adlarla kırsal kesime yerleşen öncüler, kendi ürettikleriyle yetinebilmek için toprağı işleyip bağ ve bahçeleriyle çevrelerini de bayındır kıldılar. Moğollar Anadolu'yu yakıp yıktıklarında Cüveyni, Sivas'ı kurtarabilmek için Abaka Han'a yüklü para vermiş ve "Adil Hanımız, seçkinlerin suçunu halktan çıkarmayınız!" derken bilinçli bir koruma örneği vermişti³.

Oğuz boyları Küçük Asya'ya geldiklerinde yerli halk yoksul ve umutsuz olup, kentler yıkık ve boşalmış idi. İlk yerleşmeler bu yapılara oldu. Gayrimüslimlerle komşuluk kurdular, birlikte çalıştılar. Yerleştikleri binaları onardılar. Türk - İslâm hoşgörüsü de buna çok yatkın idi. Siyasal, ticaret ve güvenlik gücü arttıkça, kentlerden dışarı taşımaya başlandı. Devlet politikası olarak dışardan getirilip yerleştirilenler kent içi ve çevresinde halkalar oluşturdular. Kentin varoşlarına yerleşen göçeriler, giderek burayı kente dönüştürdü ve kendileri de kentli oldular. Toplumda hatırı sayılır kişiler boş arsa ve yerlere

genellikle birer mescit yaptırırken ve giderek çevresi yoğunlaşırken, kendi adlarıyla anılan mahalleler oluştu⁴. Kırsal kesimde bunlara karşılık tarikat yapıları ağırlık kazanıyordu. Giderek yapılarına kendileri de gerekeni eklediler⁵. Böylece yapı alanı daha da arttı. Kuşkusuz bunlar belli bir plânlamanın aşamaları değildi. Kent veya yerleşik alan tarihsel seyri içinde kendi organikliğini kişisel çabalarla biçimlendiriyor, bazen bilinçli mahalleler bu düzeni biraz daha belirliyordu. Bu yalnız Selçuklu günlerinde Anadolu'nun Türkleşmesinde değil, Beylikler ve Osmanlı günlerinde de böyleydi. Rumeli bunların tam kopyasıdır. Ancak plânlama anlayışı olsun veya olmasın kent oluşumunda doğrudan etkili ve yönlendirici etken yine vakıf yapılarıdır.

¹ Eti döneminden kalan tabletlerde Eti vakıfları (İ.Ö 1290-1280), Gümüşhacıköy'deki su vakfiyesi, Uygur Vakfiyeleri (İ.S.12-13. y.y Budist Türklere ait olup Uygurcadır. İslamiyet buraya ancak 15-16.y.y da girdi). Bakınız:

- Kunter, Halim Baki: *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*, İstanbul 1939, sayfa 7, 12, 19, 22.

- Valbella, Dominique : *Eski Mısır'da Yaşam*, Çeviri: Cem Muhtaroglu, İstanbul 1992, sayfa 22, 37.

² Yediylidiz, Bahaeddin: " Türk Kültür Sistemi içinde Vakfın Yeri", *Vakıflar Dergisi* XX, İstanbul, sayfa 406. "İlim öğreten, su getiren, kuyu kazın, meyva ağacı diken, mescit bina eden, mushaf bırakan ve bir de anası babası için mağfiret dileyen, evlat yetiştirenin sevabı öldükten sonra da devam eder." Hadis.

³ Sümer, Faruk : "Anadoluda Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* I, Ankara 1970, sayfa 6.

⁴ Kuban, Doğan : "Anadolu Türk Şehri", *Vakıflar Dergisi* VII, Ankara 1968, sayfa 54.

".... İslam şehrinin asıl büyük özelliği mahallelerden oluşmasındadır. Toplumdaki etnik ve dinsel farklar bu bölünmeyi belki de zorunlu kılıyordu. Anadolu şehrinin Türkleşmesi 3 yönlüdür. Eski şehirlerin gelişmesi ve değişimi, yeni kentler, mahalleler Kentlerde zaviyeler bir şeyhe bağlı mahalleleri oluşturdu. Osmanlılar Erzurum'u aldıklarında 12 mahallenin 9'u zaviye adıyla anılıyordu... ... Sultanlar, kentin nüfusunu arttırmak için bu şeyhlere tımarlar dağıttılar. ... Ahiler ve dervişler yerleşme düzeninin sigortası oldu.

⁵ Isparta Atabey Mübarezzeddin Ertokuş, Erzurum Yakutiye Medresesine kümbetlerinin eklenmesi gibi. Karaman Alaaddin Ali Bey veya Erzurum Şeyh Hasan Bey Kümbetinin de kuzeyinde herhalde birer cami veya medrese vardı. Bu tür örnekler oldukça çoktur ve bazılarında hangisinin daha sonraki ek olduğu tartışılabilir.

Vakıf-bayındırlık ikilemi için bu bildirimizde 4 ilimizden kısa kesitler vereceğiz. Bunların ilki İstanbul'dur. 29 Mayıs 1453 Salı günü Türkler kenti yıkık, boşalmış gördüler. Halk şaşkın, umutsuz ve yoksul idi. Fatih saray, ticaret ve ilim merkezlerine hemen yöneldi. Anadolu'dan buraya zorunlu yerleştirmeler başladı. Bugün bu mahalleler yine kendi adlarıyla anılmaktadır. O günlerin haritalarında, dergah, tekke, imaret, tabhane gibi yardımcı kurumlar, bozahane, pul çarşısı, mumhane, sabunhane, debbağhane, pazar yeri, ticaret yapıları, sağlık ve spor yapıları, spor alanları ve sporcu tekkelerinin sayıları dikkat çekiyor⁹. Bunlara darphane, türbe, sarnıç, kalenderhane gibi Türk yapılarını da eklemeliyiz. Yazım defterlerinde Fatih günlerinden 184 cami ve mescit, 181 mahalle (Eyüp yöresinde 8, Kasımpaşa yöresinde 2, Galata'da 61, Boğaziçi ve Üsküdar'da 10 v.b) adı geçer. Fatih ilk kez Eyüp'te ünlü türbeyi yaptırdı. Kısa sürede burası mahalleye dönüşecektir. İstanbul'un kent planlamacılığı açısından ilk bilinçli yerleşimi yine aynı sultanın kendi adıyla anılan ve semte de adını veren Fatih yapı topluluğudur. Kentin alınışında büyük emekleri geçenlere sultan pekçok arsa dağıttı. Akbıyık bunlardan biridir⁷.

İstanbul'un gelişmesine koşut olarak su gereksinimi de artınca bir "Su Nazırı" atandı⁸. Fatih'in vakfiyesinde bu amaçla görevlendirilen 10 nefer vardır. Bunlar işlerini iyi bilen, araç ve gereçlerle -özellikle kurşun ustası- donatılmış kişilerdi.

Fatih Sultan Mehmet'in vakfiyesinde, yapıların çevresinin temiz tutulması ve duvarlara yazı yazılmışsa temizlenmesi ile, yazarların cezalandırılmasına ait görevlileri belirtilir. Çevre bilinci açısından bu güzel bir örnektir. Bunların kent ölçeğinde yollara da yöneltilen örnekleri vardır. Sözelimi; Ahmet Şemseddin Bey'e ait 1832 tarihli vakfiyede, gelir fazlasının Üsküdar'daki İhsaniye Mahallesinin kaldırım onarımına harcanması emredilir. İstanbul Molla Hüsrev Mahallesinden Muradoğlu Mehmet Efendi'nin

1593 tarihli vakfiyesinde belli semt ve yerlerdeki kaldırımların onarımı şartı vardır. Perizat Hatun da 1599 tarihli vakfiyesinde İstanbul Çizmeci Tekkesi ve Mehmet Ağa İskeleyine gelince yaptırdığı kaldırımın onarımını belirtir. Sultan 3. Murat'ın kızı Ayşe Hatun, 1602 tarihli vakfiyesinde, daha önce yapımına başlanan imaret, han ve çeşmesinin bitirilmesi yanında kaldırım ve köprüsünün de yapılmasını emreder⁹.

Yerleşim alanlarını bir anda yokeden yangınlara karşılık, bunların kısa sürede onarımında yine vakıfların öncülüğünü belgeler kanıtıyor¹⁰. Bir önlem ve erken uyarı olarak, Bayezid'deki Yangın Kulesini 2. Mahmut (1808-1839) yaptırmıştı. 3. Murat Döneminde (1574-95) 1579 yılında hazırlanan Yangın Fermanı da bir vakıftır.¹¹

İstanbul'da Kanuni Sultan Süleyman'ın İstanbul'a kazandırdığı su yapıları oldukça kıymetli ve ünlü bayındırlık çalışmalarıdır. Kağıthane su kuruluşu da böylesine bir çabadır.

* Ayverdi, Ekrem Hakkı : "Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu" Ankara 1958, sayfa 1, 8, 10, 70.

⁷ Annemin baba tarafının (dedem) bu soydan geldiğini kendileri çok tatlı bir dille anlatırlardı. Dayımın oğlu bu soyadını hala sürdürüyor. Sarayburnu'nda bu adla anılan bir mahalle ile demiryolunun çok yakınından geçtiği bir mescit (özgünlüğü kalmamış), Salacak-Harem sırtlarındaki ahşap ev ve arsalarını öğrenciliğim yıllarımdan çok iyi anımsıyorum.

⁸ Nirven, Saâdi Nâzım: *İstanbul'da Fatih Sultan 2. Mehmet Devri Türk Su Medeniyeti*, İstanbul 1953, sayfa 21 "..... Fatih'in Kanunname-i Âli Osmanî'sinde Konya bağları için her dönümüne 30 akçe alınır, bunların da Suyolcuları vardır (rah-i âb). Bu meslek babadan oğula berat hüccetlerle yakın tarihlere kadar geldi. Sayfa 22. Su Nazırları, saray dahil, şehir iç ve dışında tüm su donanımıyla ilgilenirlerdi. Sefer sırasında Hassa Mimarlarıyla yol çıkarlardı.

⁹ Aygen, Bilge: "Kanuni Sultan Süleyman'ın Kağıthane Su Kuruluşu ve Vakfiyenamesi", Mimar Sinan Hakkında Araştırmalar I. Mimarlık 1965/5.

¹⁰ Cezzar, Mustafa: "Osmanlı Devrinde İstanbul ve Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler". Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeler I, İstanbul 1963, sayfa 327.

¹¹ Sabah Gazetesi 4 Temmuz 1993 Pazar, sayfa 6.

2. Kentimiz Diyarbakır'la ilgilidir. Burası Yavuz Sultan Selim (1512-20) günlerinde (1515) Osmanlıların eline geçti. Bıyıklı Mehmet Paşa kentin ilk Osmanlı valisi oldu (1516-20). Adıyla anılan ilk Osmanlı camisi onundur ve vakıf ürünüdür. Diyarbakır'a gelen ilk Osmanlı Padişahı (1535) Kanunî'nin Vali Hüsrev Paşa'ya verdiği emirle İç Kale 2 kat genişletildi. Hüsrev Paşa Medresesi (1521-28), Molla Bahattin (Kozlu) Mescidi (1533-43), Ali Paşa Camisi (1534-37) ve Medresesi, İskender Paşa Camisi (1551), Behram Paşa Camisi (1564-72), Melek Ahmet Paşa Camisi (1587-91) ve bunu izleyen diğer ünlü yapılar birer Osmanlı vakıf ürünüdür.. Diyarbakır, siyasal , stratejik, ekonomik ve kültürel ünü yanında el sanatlarında da çok ileriye. İpek, pamuk, tiftik, sahtiyan, deri, şişe, çömlek, dokumacılık, bakırcılık ve kuyumculuk önemli dallardandı. Sokullu Mehmet Paşa'nın oğlu Vezir Hasan Paşa, kuyumcular için, Ulu Caminin doğusunda yer alan ve Hasan Paşa Hanı olarak tanınan ünlü Kapalıçarşı ve Hanını yaptırdı (1567). Sonra buna ketenciler çarşısı da eklenecektir. Günümüze erişen bu yapıların tümü vakıf taşınmazları olup Diyarbakır'ı süslerler. Kentin sur dışına taşırılmasında Kurt İsmail Paşa'nın emeği çoktur. Buraya matbaa kurdu (1869) ve ilk gazete yayınlandı. O tarihlerde Osmanlı sınırlarında sadece 24 ilde gazete çıkarılabiliyordu. Seyrantepedeki Cami, Çeşme ve Han onun eseri olup vakıf ürünleridir.

Bir ay kadar önce aramızdan ayrılışının 58. yılını andığımız Eşsiz Atatürk'ümüzün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti ve onun simgesi olan Ankara da başkent oluşunu hemen izleyen yıllarda vakıfların katkısıyla hızla bayındırlığa yöneldi. Anadolu'nun bu küçük yerleşim alanı, yeni ufuk, umut ve gayretle kentleşiyordu. Gerçi Beylikler Döneminin Ankara'sında Bayramilerin ve Ahilerin bolca vakıfları vardı¹². Ancak şimdi amaç farklıydı. İlk Büyük Millet Meclisi Binası için Kızılbaş Vakfı arsa bağışladı. Ulus Heykeli, Ankara Palas, 1. Vakıf Apartmanı (Belvü Palas

yıkılıp yerine Merkez Bankası yapıldı), aynı yerde Anadolu Kulübü, 2. Vakıf Apartmanı (şimdi Tiyatronun olduğu bina), 3. Vakıf Apartmanı (Devlet Bale ve Operasının oturduğu bina), Osmanlı Bankasının bulunduğu ada, Doğumevi semtindeki personel lojmanları, Mimar Kemalettin İlkokulu, Hukuk Fakültesi (şimdi Vakıf El Sanatları Müzesi), Türk Ocağı, Numune Hastanesi, Şehit Çocukları için Etimesgut'ta bir yatılı okul, buna bağlı öğretmen lojmanları (şimdiki Etimesgut Yetiştirme Yurdu), aynı yerde askeri birlikler için hamam, hal, işyeri, günümüzde P.T.T.'nin depo olarak kullandığı Ulus'taki Han, Anafartalar Caddesi üzerinde dükkânlar, İşhanı, Kuyumcular Çarşısı hep Vakıflar'ın katkılarıyla oluştu.

Bayındırlık çabalarını hızlandırmak amacıyla vakıflara ait arsaların belediyelere kıymetleri üzerinden satışı (748 sayılı kanun 1926), İmar Plânında gerekli görülen tüm vakıf arsa ve arazileri ile binalarının bedelsiz olarak Ankara İmar Müdürlüğüne verilmesiyle ilgili Kanun (1351 sayılı kanun 1928), Türkiye genelinde Vakıfların elinde bulunan tüm taşınır, taşınmaz mal varlığı ile vakıf suları ve hatta mezarlıklar ilgili belediyelere bırakıldı (831 sayılı sular kanunu ve 1580 sayılı Belediyeler Kanunu'nun 160. maddesi). Ülkenin kalkınmasından yana bunlardan daha büyük bir katkı düşünülemezdi¹³. Bunun yanında toplumsal içerikli Darüşşafaka, Ankara'da Sağlık Bakanlığı, Şehitlikler, İmar Cemiyeti, Milli Eğitim Bakanlığı Cemiyeti, Çocuk Esirgeme Kurumu, Veremle Mücadele Cemiyeti gibi kuruluş ve dernekler Vakıf gelirlerinden hep yardım aldılar¹⁴.

¹² Ülgen, Hilmi Ziya : "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi* IX, Ankara 1971, sayfa 23.

¹³ Öztürk, Nazif: "Ankara'nın Kuruluşunda Vakıfların Rolü", *Vakıflar Dergisi* XX, Ankara 1988, sayfa 394.

¹⁴ Ateş, İbrahim : "Hayır ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", *Vakıflar Dergisi* XV, Ankara 1982, sayfa 72. Ayrıca sayfa 76'da: " Köşk Kasabası sakinlerinden Merhum Hacı Hason Oğlu Ahmet Ağa'ya ait Vakfiyede (1758) mezarlığın bakım ve onarımı (.... ve kasaba-i mezkûre kur-bunda bina eylediğim kabristan tamiri,....)

Bursa'nın gelişmesinde büyük kalkıları olan Vali Ahmet Vefik Paşa'nın aşağıda belirteceğimiz şehircilik çabası da vakıfların, yurt bayındırlığına katkısına güzel bir örnektir. İbrahim Paşa Camisinden gelen yol, Kara Şehir Camisi yakınındaki Çıkmaz Sokakla birleştirilerek Manavoğlu Konağı bahçesi ve İslâhane bahçesinden yararlanılarak iki yeni yol açılmış ve Rüşdiye Okulu bahçesinden Akbiyık Caddesine indirilmiştir. Buna Hoca Alizade Camisi Yolu, Mesih Paşa Hamamı Caddesi ve Hacılar Camisi Yolu bağlanır. Bu belediyeçilik çabası, 7 özel sokağın ana caddeyle birleşmesini sağlamış, mahalleleri birbirine bağlamıştır. Tüm bunlar vakıfların olduğu yerde ve onların meşrutalarından yararlanılarak sağlanmıştır. Gemlik Yolu da böyledir (1864). Cevizlikten Zambaklı Mektep yanına kadar bir saatlik uzaklık, düz olarak Ahmet Vefik Paşa günlerinde gerçekleştirildi. Yol bu meydanla bahçenin ortasından geçmiş ve yine bu caminin batı yönde yandan fazlasına rastladığı için mahalleli ve vakıf katkıda bulunarak bu adaların arsaları satınalınip geri kalan yere bu cami için gelir getirmek amacıyla yeni vakıflar yaptırılmıştır¹⁵.

Vakıf-Bayındırlık ilişkisine kuşkusuz daha pek çokları eklenebilir. Biz burda birkaç örnekle yetinme durumundayız. Yukarıdaki açıklamalar şöyle özetlenebilir :

- Herbir Vakıf yapısı yerleşik alanın en ufak birimi olup bayındırlık çabasının tam kendisidir.

- Yapı toplulukları (Küllîye) bu katkırı daha da arttırır.

- Yangın, deprem (v.b) sonucu yokolan sokak, mahalle veya kent bölümleri, yeni yerleşim alanları, din ulularının kurduğu ve giderek mahallelere dönüşen odaklar, kent çevresinde oluşan yeni halkalar bayındırlık çabalarının tam kendisidir.

- İçinde veya çevresinde yaşanan kapalı ve açık alanlar dışında, çevre ölçeğinde düzenlemeler, park, bahçe, yol, iskele, köprü, liman gibi topluma yönelik alanlar bunların bakım ve onarımı ile temizliği yine vakıfların el attığı konulardır.

- Önemli bir gereksinim olan suyun, yerleşik alanlara ulaştırılması, bunların doğada düzen ve disiplin altına alınması, toprağın işler hale getirilmesi sözcük olarak hep bayındır kılmanın tam karşılığıdır.

- Görülüyor ki bu çabalar ister kişisel, ister devlet ve yerel yönetim görevleri olsun kurulan vakıflarla gerçekleştirilip işletilmekte olduğundan bayındırlığa yönelmektedir. Bu nedenle bazı parasal (v.b.) destekler dışındaki vakıflar doğrudan birer bayındırlık görevi olup birbirleriyle somutlaşan uygulamalarıdır. Öyleyse vakıf=imar diyebiliriz. Kuranları ve yaşatanları saygıyla anıyoruz.

¹⁵ Ülgen, Hilmi Ziya : a.y., sayfa 27.